

s. 186-187, 445-447; Yusuf Ziya Ortaç, *Portreler*, İstanbul 1960, s. 51-57; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Konya 1966, I, 406-424; Mehmet Kaplan, *Şiir Tahlilleri I: Tanzimattan Cumhuriyete Kadar*, İstanbul 1969, s. 175-181; E. E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli* (trc. Nuran Ülken), İstanbul 1972, s. 78-80, 93-96; Mâhir İz, *Yılların İzi*, İstanbul 1975, s. 153-156, 285; Th. Zarcone, *Mystiques, philosophes et francs-maçons en Islam: Rıza Tevfik, penseur ottoman (1868-1949)*, Paris 1993, s. 329-448; Hakkı Süha Gezgün, *Edebi Portreler* (haz. Beşir Ayvazoğlu), İstanbul 1997, s. 248-251; Abdullah Uçman, *Türk Dilinin Sadeleşmesi ve Hece Vezni Üzerine Bir Münakaşa*, İstanbul 1997; a.mlf., *Rıza Tevfik'in Şiirleri ve Edebi Makaleleri Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul 2004; Fevziye Abdullah Tansel, "Millî Edebiyat Devri Şiir Sahasında Âşık Tarzı Tesirleri", *Ülkü*, XIII/74, Ankara 1939, s. 155-166.

ABDULLAH UÇMAN

RİZÂEDDİN FAHREDDİN

(1859-1936)

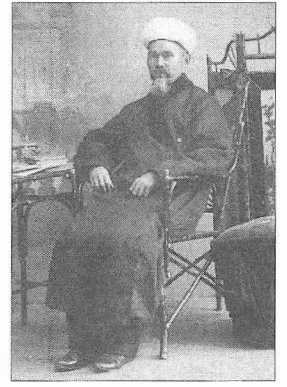
**Cedidci
ve ıslahatçı fikirleriyle tanınan
Tatar-Türk din âlimi,
müftü ve tarihçi.**

12 Ocak 1859 tarihinde bugünkü Tataristan'ın "Elmet rayonu" olarak anılan Bügülme ilçesine bağlı Kiçüçat köyünde ilimle uğraşan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Tam adı Rızâeddin b. Fahreddin b. Seyfeddin eş-Şirdânî'dir. On yaşında iken Tüben Şelçeli (Aşağı Çırşılı) Medresesi'ne gönderildi. Buradaki tahsil hayatı süresince birçok klasik eseri istinsah etti. 1884 yılından itibaren Gaspıralı İsmâil'in yönetiminde yayımlanan *Tercüman* gazetesi onu yeni fikirlerle tanıştırdı ve bizzat Gaspıralı ile mektuplaştı. Kazanlı din âlimi Şehâbeddin el-Mercânî'nin ıslahatçı fikirleriyle ilgilendi, Mercânî ile tanışmak üzere 1886'da Kazan'a gitti. Öğrenim gördüğü medresede 1887'den itibaren ders vermeye başlayan Rızâeddin bu dönemde ilk beş eserini kaleme aldı. Düşünce hayatında kalıcı izler bırakmış olan Cemâled-din-i Efgânî ile 1888 yılında Petersburg'da görüştü.

Öğrenci ve hoca olarak yirmi yıl kaldığı Tüben Şelçeli Medresesi'nden 21 Mayıs 1889 tarihinde ayrıldı, İlbek köyüne imam ve müderris olarak gönderildi. 23 Ocak 1891'de Çarlık Rusyası'nda yaşayan müslümanların dört dinî idaresinden biri olan Ufa'daki Orenburg Müftülüğü'ne kadı olarak atandı. Bu kurumda -Orenburg'da gazete yazarlığı yaptığı ve dergi çıkardığı dönem hariç- ömrünün sonuna kadar hizmet verdi. Bu görevde iken İslâm klasik-

lerini okuma, İslâm dünyasındaki fikir hareketlerini takip etme fırsatı buldu. *Âsâr* adlı biyografik eserinin dayandığı malzeme geniş ölçüde müftülüğün arşiv ve kütüphanesinden temin etti. Kadılık yaptığı dönemde yeğeni Fâtih Kerîmî ile birlikte o bölgede Hacı Abdülgani Efendi (Gani Bay) tarafından savunulan cedidci hareketi destekledi. İslâh-ı Lisân-ı Türkî, İslâh-ı Mekâtib ve Neşr-i Maârif beyne'l-müslimîn adlı cemiyetlerin çalışmalarına katıldı. Bu arada Gaspıralı İsmâil ile münasebetini geliştirerek onun fikirlerinin bölgede yaygınlaşması ve hayata geçirilmesi için çalıştı. Kültürel kimlik, yenileşme ve kalkınma sorunlarını işlediği *Selime* ve *Esmâ* adlı hikâyelerini aynı dönemde yayımladı.

1905'teki birinci Rus ihtilâlinin ardından çarlığın benimsediği kısmen özgürlükçü politikalar müslümanlara kendi millî basınlarını kurma imkânı tanıyınca 1906 yılında müftülükteki kadılık görevinden istifa ederek gazetecilik yapmak üzere Ufa'dan Orenburg şehrine taşınan Rızâeddin Fahreddin, burada Fâtih Kerîmî ile birlikte şehrin müslüman eşrafından Ramioğulları (Remiyev) diye anılan iki kardeşin çıkardığı *Vakit* gazetesinde yazı yazmaya başladı. Aynı ailenin desteğiyle yayın hayatına giren *Şûrâ* dergisinde editörlük yaptı, çok sayıda makale ve biyografi yayımladı. Bu arada şehirdeki Hüseyniye Medresesi'nde hadis ve siyer dersleri verdi. Ekim 1917'deki Bolşevik İhtilâli'ni önceleri ümit ve sevinçle karşıladı, fakat hayal kırıklığına uğraması uzun sürmedi. 1918'de *Vakit* ve *Şûrâ*'nın kapatılması üzerine işsiz kalınca Ufa'daki kadılık görevine döndü. 1918-1919 yıllarında şehrin Kızılar ile Akklar arasında ele değıştirme mücadelelerine tanık oldu. Kızılar'ın şehri iki defa ele geçirme tehlikesine rağmen Ufa'yı terketmeye yanaşmadı. Âlimcan Barudî'nin 1921'de vefatının ardından ondan boşalan müftülük görevini vekâleten üstlendi. Aynı yıl bölgede korkunç bir kuraklık ve açlık baş gösterince Rızâeddin kurulan yardım komisyonunda görev aldı; bir yıl sonra Türk Hilâl-i Ahmeri'nden gönderilen yardımların temininde rol oynadı. 1923'te Ufa'da toplanan I. İslâm Nedvesi'nde Ufa müftülüğüne seçildi. 1924 Ağustosundan itibaren Ufa Müftülüğü'nün yayın organı olarak *İslâm Mecellesi* adlı bir dergi çıkarmaya başladı. 1925'te Leningrad'da düzenlenen Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlimler Akademisi'nin 200. kuruluş yıl dönümü törenlerine şarkiyat uzmanı olarak çağrıldı, burada çeşitli bilim adam-

Rızâeddin
Fahreddin

larıyla görüşme fırsatı buldu. 1926'da Mekte'de düzenlenen İslâm Kongresi'ne Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği delegelerinin başkanı sıfatıyla katıldı. Hicaz yolculuğu İstanbul üzerinden gerçekleştiği için Rızâeddin başkanlığındaki heyet burada bazı Türk bürokratlarıyla görüştü. 1920'li yılların sonlarında Kremlin'in İslâm aleyhtarı politikaları etkisini iyice hissettirmeye başlamıştı. 1933'e gelindiğinde yüz binlerce dinî lider sürgüne gönderildi, yargılanmadan katledildi, on binlerce mescid kapatıldı. Rızâeddin bu gelişmeler karşısında protestolarını ısrarla sürdürdü. Hayatının son yıllarını maddî sıkıntılar içinde geçirdi ve kitaplarının bir kısmını satmak zorunda kaldı. 12 Nisan 1936'da Ufa'da vefat etti, vasiyetine uyularak buradaki umumi Tatar mezarlığına defnedildi.

Rızâeddin Fahreddin, Tatar Rönesansı'nın Abdülkayyûm Nâsırî ve Mercânî'den sonra önde gelen şahsiyeti kabul edilmektedir. Aynı akıma mensup ıslahçı din âlimi Mûsâ Cârullah, Rızâeddin'in yakın arkadaşısıdır. Fikrî yapısını etkileyen en önemli kişiler ise Mercânî, Gaspıralı İsmâil ve Cemâleddin-i Efgânî'dir. Ahrîmed Cevdet Paşa, Ziyâ Paşa, Nâmık Kemal ve Ahmed Midhat Efendi gibi Osmanlı müelliflerinin eserleriyle yakından ilgilenmiştir. Muhammed Abduh, Kâsım Emîn gibi Arap ıslahatçıları, Corcî Zeydân ve Ferah Antûn gibi hıristiyan müellifler de onu etkilemiştir. Yazılarında yeni Selefi akımın ıslahçı tutumunu benimsemiş, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye ve Nakşî şeyhi Zeynullah Resûlî'ye duyduğu saygıya rağmen tasavvufa karşı mesafeli durmuştur. Kendisi de Gaspıralı İsmâil ve Mûsâ Cârullah gibi Türk dilinde birliği savunmuştur. Eleştirilerinde daima ılımlı bir üslûp benimsemiş, bu sebeple bazı kadimci âlimler arasında saygı ve güven kazanmıştır. Müftülük makamına gelen ikinci ıslahçı din âlimi olmasında bu tutumunun rolü olmuştur. Rızâeddin

siyasî meselelerle de yakından ilgilenmiş, gazete ve dergilerdeki yazılarında Rusya müslümanlarının siyasî hareketine etkin biçimde katılmıştır. Sovyet rejimi zamanında fikrî tutumunu muhafaza etmiş ve rejimi kesinlikle övmemiştir. Onun ortaya koyduğu düşünce mirası, Sovyet rejiminin uzun süren yasaklarının ardından günümüz Tataristan Cumhuriyeti'nde yeniden keşfedilmiş ve Rızâeddin hak ettiği itibarı kazanmıştır (Kanlıdere, *Reform within Islam*, s. 50-52).

Eserleri. A) Din, Ahlâk ve Eğitim. 1. et-Tahrîrü'l-musaffâ (Kazan 1888). İslâm miras hukukuyla ilgili bir eserdir. **2. Kitâbü'l-İ'tibâr** (Kazan 1888). İbadet, çocuk eğitimi ve bazı sosyal meselelere dairdir. **3. Menâsib-ı Dîniyye** (Orenburg, ts. [1896?]). **4. Terbiyeli Bala** (Kazan 1897). **5. Terbiyeli Ana** (Kazan 1898). **6. Terbiyeli Hatun** (Kazan 1899). **7. Terbiyeli Ata Yâ ki Kırâat-i Türkî** (Kazan 1902). **8. Âdâb-ı Ta'âlîm** (Orenburg 1902). **9. Aile** (Orenburg 1902). **10. Nasihat** (I-III, Orenburg 1903). **11. Rusya Müslümanlarının İhtiyaçları ve Onlar Hakkında İntikad** (Orenburg 1906). 1905 yılında çarlığın nisbeten özgürlükçü politikalar benimsemesinin ardından Rusya müslümanlarının dinî ve sosyal talepleriyle ilgili olarak kaleme alınmış sekiz maddelik bir rapordur. **12. İslâmlar Hakkında Hükümet Tedbirleri** (I-II, Orenburg 1907). Rızâeddin bu eserinde, müslümanların eğitimiyle ilgili olarak çıkarılmış yasa ve tüzükler hakkında bilgi vermekte, böylece müslümanlara yol göstermektedir. **13. Cevâmiu'l-kelim Şerhi** (Orenburg, ts. [1908?]). 318 hadisin şerhidir. **14. Rahmet-i İlahiyye Meselesi** (basıkı yeri ve tarihi yok; 2. bs., Orenburg 1910). Mûsâ Cârullah'ın *Rahmet-i İlahiyye Burhanları* adlı eserindeki tartışmalı konuların değerlendirmesidir. **15. İm-i Hadîsten Kütüb-i Sitte ve Müellifleri** (Orenburg 1910). **16. Dinî ve İctimâî Meseleler** (Orenburg 1914). Rızâeddin, Mercânî ve Efgânî'den aldığı etkilerle şekillendiği bu eserinde yenilikçi görüşlerini yansıtmaktadır.

B) Biyografi. 1. Âsâr (I-II, Orenburg 1900-1908). İdil-Ural bölgesinde yaşayan ünlü müslüman Türkler'in biyografilerini ihtiva etmektedir. Yazma halindeki III ve IV. ciltler halen Ufa'daki Başkırdistan Fenî Merkezi Tarih, Dil, Edebiyat Enstitüsü Arşivi'ndedir. **2. Meşhur Hatunlar** (Orenburg 1903). **3. İbn Rüşd** (Kazan 1905). Remzi Demir eseri Türkiye Türkçesi'ne aktarmıştır (*İslam Filozofu İbn Rüşd*, Ankara

1997). **4. Ebü'l-Alâ el-Maarrî** (Orenburg 1908). **5. İmam Gazzâlî** (Orenburg 1909). **6. İbn Teymiyye** (Orenburg 1911). **7. İbn Arabî** (Orenburg 1912). **8. Ahmed Midhad Efendi** (Orenburg 1913). **9. Şeyh Zeynullah Hazret'in Terceme-i Hâli** (Orenburg 1917).

C) Tarih. 1. Bulgar ve Kazan Türkleri (nşr. Enver Hayrüllin, Kazan 1997, Latin harfleriyle Tatarca). **2. İbn Battûta'nın Deşt-i Kıpçak'taki Seyahati** (Orenburg 1917). İbn Battûta'nın seyahatnâmesinde yer alan eski Türk illeri ve Rusya coğrafyası hakkındaki bilgilerin tercüme ve açıklamasından oluşmuştur. Yeni neşri *Bulgar ve Kazan Türkleri* içinde yer almaktadır (s. 92-129). **3. Altınorda Hanları** (nşr. Ravil Emirhan, Kazan 1996). Sultan Şemsî tarafından Rusça'ya çevrilmiştir. **4. Kazan Hanları** (nşr. Ravil Emirhan, Kazan 1995). *Şûrâ* dergisinde yayımlanan bu iki makaleyi İlyas Kamalov Türkiye Türkçesi'ne aktarmıştır (*Altın Ordu ve Kazan Hanları*, İstanbul 2002). Rızâeddin bunların dışında *Esmâ Yâ ki Amel ve Ceza* (Orenburg 1903) ve *Selime Yâ ki İffet* (Kazan 1899) adlı iki hikâyesi vardır (Rızâeddin Fahreddin'in eserleri, mektupları ve bunların yankıları hakkında geniş bilgi için bk. Özalp, s. 123 vd.).

BİBLİYOGRAFYA :

Abdullah Battal-Taymas, *Rızâeddin Fahreddinoğlu*, İstanbul 1958; Ahmet Kanlıdere, *Reform within Islam: The Tadjid and Jadid Movement among the Kazan Tatars (1809-1917)*, İstanbul 1997, s. 50-52; a.mlf., *Kadimle Cedit Arasında Musa Cârullah: Hayatı, Eserleri, Fikirleri*, İstanbul 2005, s. 84-86; İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, İstanbul 2000; Aza-de-Ayşe Rorlich, *Volga Tatarları* (trc. Mehmet Süreyya Er), İstanbul 2000, s. 118-129; Ömer Hakan Özalp, *Rızaeddin Bin Fahreddin: Kazan'la İstanbul Arasında Bir Alim*, İstanbul 2001, s. 123-267, ayrıca bk. tür.yer.; İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme*, İstanbul 2002, s. 89-91, ayrıca bk. tür.yer.

GOU LNAR BALTANOVA

RIZÂİ MAHMUD BABA EFENDİ

(ö. 987/1579)

Osmanlı âlimi, mutasavvıf,
şair ve hattat.

Kaynakların çoğuna göre Filibe'de (Bulgaristan) dünyaya geldi. Âşık Çelebi (*Meşâirü's-suarâ*, vr. 234^b) ve Âfî Mustafa Efendi (*Künhü'l-ahbâr'ın Tezkire Kısmı*, s. 220) Tirnovalı olduğunu belirtirler. *Sicill-i Osmânî*'de Trabzonlu olarak gösterilmesi yanlış-

tır. 100 yaşlarında öldüğü rivayet edildiğine göre 887-890 (1482-1485) yılları arasında doğduğu söylenebilir. Yeşilzâde diye anılan bir kadî efendinin oğludur; bu sebeple bazı kaynaklarda Kadızâde ve Yeşilzâde olarak da zikredilmiştir. Tasavvufa intisabından sonra Baba Çelebi ve Filibeli Şeyh Mahmud Baba lakaplarıyla anılmıştır. Âşık Çelebi, mührünün üzerinde "Bende-i hâceğân-ı sadr-ı şühûd / Hâk-i râh-ı rızâ Baba Mahmûd" ibaresinin bulunduğuunu söyler. Rızâî'nin iyi bir tahsil görüp özellikle dinî ilimlerde kendini üst seviyede yetiştirdiği belirtilmektedir. Bâkî divanında bulunan onun hakkında yazılmış iki methiyede (*Bâkî Divânı*, s. 55-62) ilmî özellikleri yanında edebiyat ve hat sanatındaki kudretine de işaret edilmiştir. Bâkî'nin bu şiirleri Rızâî vasıtasıyla Rüstem Paşa'nın gözüne girmek için yazdığı bilgisi onun vezîriâzam nezdindeki itibarını gösterir. Bu iki methiyenin divanın çeşitli nüshalarında "Kaside-i Bâkî Berâ-yi Hâce-i Sultân Selîm" başlığı altında yer alması onun aynı zamanda II. Selim'in hocası olduğunu işaretleri olarak kabul edilebilir. Böylece Rızâî, Rüstem Paşa ve Kanûnî Sultan Süleyman'dan sonra II. Selim üzerinde de etkili olmuş, bu etki III. Murad devrinde de sürmüştür. Şeyh Hamdullah'tan sülûs ve nesih öğrenen Rızâî ayrıca ta'likle meşgul olarak devrin hattatları arasına girmiştir. Kaynaklar çeşitli yazıları yanında bir Ebüssüüd tefsiri yazdığını zikretmektedir.

Rızâî, devrin tanınmış âlimlerinden olan hocası Kadri Efendi'nin tavsiyesi üzerine o zaman mirâhurluk görevinde bulunan Rüstem Paşa'ya hocalık yaptı; onu dinî konular yanında devlet işlerinde, siyaset ve sanata kadar her hususta yetiştirdi. Bu arada müderrislik vazifesinde de bulundu. Rüstem Paşa'nın sadrazam olması üzerine 50 akçe aylıkla emekli olarak tasavvufa intisabına kadar onun yakınında bulundu. Rüstem Paşa beylerbeyi sıfatıyla Diyarbekir'e tayin edildiğinde Rızâî hacca gitti. İstanbul'a dönüşünde bekâr olması sebebiyle Ayasofya Medresesi hücrelerinden birinde yaşamaya başladı. 1544'te sadrazam olan Rüstem Paşa hocasını tekrar yanına alınca onun mahrem-i esrânı haline geldiği gibi Kanûnî Sultan Süleyman ile de yakınlık kurdu. Âşık Çelebi'ye göre Rızâî'nin sarayla yakınlığı o kadar ileri dereceye varmıştı ki devlet kapısında işi olanlar önce kendisine başvurur, o da ihtiyaç sahiplerine yardımcı olurdu. Kaynaklar Rüstem Paşa üzerindeki etkisini de paşanın bütün hayır işlerini onun tavsiyesiyle yaptığı, ona danışmadan "neredeyse adım